

ԱՐՓԵՆԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

Պատմ. գիտ. թեկնածու

ՍԵՎԱՆԻ ԱՆԱՊԱՏԸ ԺԷ - ԺԹ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից անմիջապես հետո Սևանա կղզին ևս դուրս չի մնում ծավալված ընդհանուր քրիստոնեական շարժումից: Հենց առաջին տարիներից սկսվում է կղզու անապատական կյանքը: Տրդատ Բագավորի անմիջական հովանավորությամբ, Գրիգոր Լուսավորիչը կղզու մեհյանի տեղում կառուցել է տալիս Սուրբ Հարության տաճարը և Սուրբ Կարապետ եկեղեցին ու կատարում նրանց նավակատիկը, կարգում Կեսարիայից բերված հողերը սպասավորներից մեկին¹: Կղզում վանական կյանքի համար նպաստավոր պայմաններ կային. այն հեռու էր բնակավայրերից, որը միաբաններին հնարավորություն էր տալիս առանձնանալու, աղոթքներով և ժամասացությամբ ու պատարագով իրենց ծառայությունը կատարելու: Իր հնությունը ու սեականությունը այս միաբանությունը Հայաստանի ամենահին և երկարակյաց անապատն է, որը գոյատևում է մինչև 20-դ դարի 30-ական թվականները:

Կղզու վաղ շրջանի պատմության վերաբերյալ մատենագրական տեղեկությունները 7-դ դարից են: Արարական իրար հաջորդող արշավանքներից մեկի ժամանակ բշնամուն դիմադրող Սյունիքի անառիկ ամրոցների թվում հիշատակվում է նաև Սևանա կղզին (702):

Այնուհետև կղզում անապատական կյանքի վերածնունդ նկատվում է 9-րդ դարում և այն իրավացիորեն կապվում է Սուրբ Առաքելոց միաբանության առաջնորդ Մաշտոց Նովարդեցու հետ: Նրա անմիջական ղեկավարությամբ և Սյունյաց Մարիամ Բագրատունի իշխանուհու միջոցներով 871 թ. անապատում կառուցվում են Սուրբ Առաքելոց և Սուրբ Աստվածածին եկեղեցիները, բացվում դպրոց, հարստացվում տեղի մատենադարանը՝ «...ստանալով զբազմաթիւն գրոց սրբոց՝ զի լուսաւոր եղիցին այժ ոգւոց...»²: Այստեղ է, որ նա կարգավորում է Հայոց ժիսարանը, որն իր անունով կոչվում է Մաշտոց³:

11-րդ դարում Սևանում հիշվում է Սարգիս Աևանցին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի ժամանակակիցը և արժանավոր գաղափարակիցը, որին նա դիմում է հատուկ նամակով: Նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նա Սարգիս Աևանցի նշանավոր գիտնական վարդապետն էր, որ բյուզանդական տիրապետության ժամանակ թողել էր Բաղախամայր «Անին և Բաշվեղ Սևան, գլխավորել տեղի վանական միաբանությունը»⁴:

¹ Ս. Փիլոյան, Սևանա վանքի պատմությունը, «Հովի» շաբաթաթերթ, 1906, էջ 132:

² Ա. Ղազարոսյան, Մաշտոց Նովարդեցի կաթողիկոս, «Էջմիածին», 1991, Ա. 7, էջ 110-118: Ստ. Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1995, էջ 180:

³ Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 81:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 66-69: Կ. Մաթևոսյան, Սարգիս վարդապետ Աևանցի, «Անի», 1992, թիվ 1, էջ 45:

13-րդ դարում ազրյուրներում հիշվում է Սարգիս մեհակյացը, որը մասնակցել է Ջաֆարիա Սպասալարի հրավիրած եկեղեցական ժողովին⁵: Դրանից հետո, 14-րդ դարի վերջին և 15-րդ դարի սկզբին, Հայաստանը ընկնում է կարակոյունլուների իշխանության տակ: Հավանաբար 14-րդ դարում, բուրբ պարսկական կոիվներից մեկի ժամանակ, պաշարվում է ամրոցը և Քչնամին դիմում է խորամանկության. 40 արկղերով երկու բուրբ վանառականներ ապրանք բերելու պատրվակով մտնում են Սևան և միայն պատահականությունն է փրկում կղզում հավաքված բնակչությանը⁶:

Լենկ Թեմուրի մահից հետո նրա լայնածավալ կայսրությունը բաժանվում է որդիների միջև, և արյունալի պատերազմներ են սկսվում ավելի շատ տարածքներ ու ազդեցության ոլորտներ ձեռք բերելու համար: Իրանի հարավային և արևելյան մասերի տիրակալ Շահուլայի պատերազմների ու ասպատակությունների ժամանակ դադարում է գործել Տաթևի վարդապետարանը: Հայոց արևելյան վարդապետարանը 15-րդ դարի 50-ական թվականներին հաստատվում է Սևանում՝ Դանիել Սևանցու բարունապետությամբ, «Արևելեան տան վարդապետարան» անունով, որն իր գործունեությամբ իրավամար շարունակում է «Արևելեան համալսարանի»՝ Տաթևի կրթական ու մշակութային ավանդույթները մինչև 16-րդ դարի սկիզբը⁷:

17-րդ դարի սկզբին սկսվում է Իրանի Շահ Արասի արշավանքը Հայաստան, որն ուղեկցվում է Հայոց մեծ տեղահանությամբ. դատարկվում են գավառներ, լճվում են շենքեր, ամայանում էալախներ, փակվում միաբանություններ: Դեպքերին ակնատես Առաքել Դավրիժեցի պատմագիրը գրում է. «...եկեղեցիք և վանորայք, ամենեքեան անշում և անպատիւք, բնալին կողոպտեալք ի գարդուց և ի սպասուց...: Բազմաժամանակեայ փակեալ դրամքք խաւար...»⁸: Օրհասից հետո անտարբերության մատնված վանքերում լրիվ մոռացության էր տրվել դպրությունը, մշակութային կյանքը. «Ոչ բնաւ ընթեռնուին գիրս, այլ էին փակեալ և լռեալ մատեանք աստուածայինք...»⁹:

Այսպիսի հոգեկան և քարոշական անկման ժամանակներում սկսվում է Հայոց անապատական կյանքի վերածնունդը՝ ավերածությունից ամենից էլի տուժած Այուրեջտ աշխարհի, Տաթևի Հարանց Մեծ անապատում: Հայոց աշխարհում անապատական կյանքի երկրորդ վերածնունդը կապվում է Սարգիս եպիսկոպոս Սաղմոսավանցու և նրա աջակից, մաքրամաքուր վարժով հայտնի Կիրակոս Բահանայի անունների հետ: Նրանք 17-րդ դարի սկզբին Հարանց Մեծ անապատում հիմնեցին միաբանություն, աղոթասեր կրոնակիցներից և աշխարհականներից: Սարգիս եպիսկոպոսը Կիրակոս Բահանայի հետ միասին, վերակազմեցին հայ լուսավորչաշեն անապատական կյանքը՝ սահմանելով դրա համար 7 հիմնական

5 Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 172:

6 Մ. Կիւմուշխանեցի, Պատմութիւն անցից անցելոց Անվանալ վանուց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 33-37: Այսուհետև Մ. Կիւմուշխանեցի, Պատմութիւն անցից:

7 Ա. Ղազարոսյան, Դանիել բարունապետը և Սևանի դպրոցը, ՊՐՀ, 1986, թիւ 3, էջ 99-107:

8 Ա. Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 290: Այսուհետև Ա. Դավրիժեցի, Պատմութիւն:

9 Նույն տեղում:

կանոններ¹⁰: Հորանց անապատ գալիս էին Հայաստան աշխարհի բոլոր Հայրենից, նրանք՝ ում համար թանկ էին ավանդաբար քրիստոնեական առաջին դարերից եկող խստակրոն քարհերն ու մաբուր, անբասիր կյանքը: Այդպես էլ էջմիածնի հայրապետական Աթոռից, գժովելով Մելիխեղեկ կաթողիկոսի հետ, Առաքսի մոտ անապատ է գալիս կարապետ եպիսկոպոս էջմիածնեցին: Սակայն Սարգսի առաջնորդի մտեից հետո նրա ստեղծած անապատը գրեթե կորցնում է նախկին վեհությունը: Նրա սաներից շատերը մեկնում են այլ անապատներ, վերածնելու հայ ճգնական կյանքի ավանդույթները: Ներսես Մակաջու (գործել է Հիմ և Կտուց կղզիներում) նման, կարապետ եպիսկոպոսը ևս գալիս է Սևանի անապատ՝ միաբանների կյանք մտցնելով Սարգսի սահմանած կանոնները ու քարեփոխումները, չբացառելով, իհարկե, անապատի հիմնադրման ժամանակից եկող՝ համակեցության Բարսեղ Կեսարացու կանոնները: Սակայն, վանականները միայն ճգնական կյանքի խստուքյունները չէ, որ տանում էին, այլև աշխատում էին լուսավորություն մտցնել իրենց խցերը. «...հասկապես արտաքին գիտությունները սովորելով, այն է. օտարագրի հեղինակների գրածները կարդալով, թարգմանելով և նրանց հետևությամբ նորերը կազմելով»: Փյիխտփայտությունը, փերականությունը, տոմարագիտությունը դառնում էին ուսուցման հիմնական առարկաներ:

Սևանավանքում ևս վերածնվում են Մաշտոց նվարդեցու, Դանիել Բարունակետի ուսուցման ավանդները, դպրոցը վերակենդանանում է, իսկ մատենադարանը համալրվում է նոր ձեռագրերով: Կարապետ եպիսկոպոսի սաներ Մխիթար եպիսկոպոսը և Բարսեղ վարդապետը շարունակում են իրենց ուսուցչի գործունեությունը:

Չնայած պարսկական իշխանությունների կատարած բռնություններին ու պատնետած գրկաններին և վանհասարական հողերը գրավելուն, որի պատճառով ու անապատը գրկվել էր հայ բնակչության օժանդակությունից, գոյության տարրական միջոցներից, Աևանավանքի միաբանությունը իր գոյությունը պահպանում էր Հայաստանում և Վրաստանի հայաբնակ վայրերում ժողովավարությամբ հայրայթված միջոցների հաշվին¹¹:

Անապատական կյանքն այստեղ շարունակվում է հետագա դարերում ևս: 17-րդ դարի 50-ական թվականներին թիֆլիսեցի Սուլթան, Ջուլ, Ջոհրապ Չիթաղյան եղբայրների միջոցներով վերականգնում են Սևանի եկեղեցիները, իսկ նույն ֆաղափից Խոջա Բեյբութ իշխանը հինգ կրպակ է նվիրում միաբանությանը¹²:

Այդ տարիներին Սեբաստիայից Մխիթարը (ապագա Մխիթար Սեբաստացին), որ ուսանելու և լուսավորությունը տարածելու նպատակով շրջում էր

10 Նույն տեղում, էջ 288: 1. Հնագանդ լիժնի առաջնորդի: 2. Ամեն գիշեր խոստովանություն անել: 3. Ամեն իմջ յուտել, խմամբ տանել առաջին հերթին Աստուծո, ապա առաջնորդի Ոկատմամբ: 4. Պատ պահել, ըստ շարաթ, կիրակի և տերունական օրերից: 5. Որը մեկ անգամ հաշել, հավասար բաժանելով կերակուր մեծի և փոքրի միջև, անապատան հաշանդանը շուրջ համապատասխան աղօթքն ասելուց հետո միայն: 6. Ամեն շարաթ և տերունական օրերը հսկմամբ անցկացնել և երեկոյան անխափան պատարագ մատուցել: 7. Կոչնակի ազդեց հետո, բոլորը միաբան՝ եկեղեցի գնան լուսվարման և խոնարհութեամբ (Հմմտ. Մ. Կիրիմուշխանցի, Պատմութիւն անցից, էջ 50-51):

11 Ս. Փիլոյան, Ոշվ. աշխ., էջ 619:

12 Մ. Կիրիմուշխանցի, Պատմութիւն անցից, էջ 618: Ս. Փիլոյան, Ոշվ. աշխ., էջ 474:

Հայաստանում, 1692 թվականից սկսած շուրջ երկու տարի մնում է Սևանա կղզում՝ կրոնավորելու¹³:

18-րդ դարի 40-ական թվականներին Սևանի առաջնորդ Մարտիրոս Զեբեդեայանը ժողովրդից հավաքած միջոցներով նորոգում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու տանիքը¹⁴:

1751 թ. աֆղան Ազատ խանը արշավում է Հայաստան: Նորից տարածվում է ավեր ու սով, դատարկվում են հազիվ վերականգնված շեներն ու բնակավայրերը: Հրոսակները հասնում են Սևանա լիճ: Ափամերձ բնակչությունը պատուապարվում է Սևանա կղզում. «իբրև յամրոցի անմատոյց... յորս էին ոմանց յերևելիաց, որպէս Մելիք Սարգիսչանն Գեղարձունոյ և Ալահվերդի իւզբաշին, այսինքն հայր Գարրիէլ իւզբաշուն, ուր և Գարրիէլն էր մանուկ հասակաւ յայնժամ, շուրջ զամաւ փրկչին 1755»¹⁵:

Կղզում հավաքված մարդիկ Մենդյան տոների նախօրէին, պատարագի ժամանակ տեսնում են, որ սառած ջրերի վրայով լեզգիները դանդաղ մոտենում են եկեղեցուն: Խուճապահար ժողովուրդը օգնություն է հայցում Հովհաննես վարդապետից. «...տալ ինքեանց հրաման փախչելոյ ի վերայ սառին...»: Վարդապետը, սակայն, հանգստացնում է հավաքվածներին և սառնասրտորեն շարունակում պատարագը: «Ձնամին դանդաղ մոտենում է կղզուն. հանկարծ սառույցը կտրվում է և միայն հատուկեցնող զինվորների է հաջողվում փրկվել: «Ձսոյն նշմարիտ պատմութիւնս ասաց ինձ նիկողոս անուն ոմն քանաքեռցի հարիւրամեան, որ տակաւին կենդանի է», հավաստում է հեղինակը¹⁶:

1750 թվականին Սիմեոն կաթողիկոսը այցելում է անապատ:

1825 թ. Սևանա կղզի է գալիս «իբրև խաղաղ նուահանգիստ» Զաֆարիա-Ռեհրուբյան Տփիսխեցին: Մի քանի տարի անց, Սևանի առաջնորդ ընտրվելու կազակցությամբ, էլմիածնից միաբանություն է այցելում Մանվել Կյումուշխանեցին:

1828-1829 թթ. ռուս-պարսկական, 1829 թ. ռուս-բուրգական պատերազմներից հետո, Ռուսաստանի կայսրությանը միացված Արևելյան Հայաստան արտագաղթ սկսվեց ոչ միայն Պարսկաստանից, այլև Արևմտյան Հայաստանի տարածքից: Ներգաղթողները հաստատվեցին նաև Գեղարձունիում «... հեղան զեղան ազգ մեր ի զանազան կողմանց և ի գաւառաց օտար տէրութեանց... յորոց ի վիճակեալ

¹³ Մեզ է հասել մի ավանդություն. Սևանա անապատ այցելած 16-ամյա պատանու տեսողությունը վատանում է: Հուսահատված Մխիթարը Մ.Աստվածածնա եկեղեցում աղերսագին աղոթում է, Տիրամորից հայցելով, վերագտնելու կորսված իր տեսողությունը: Աստվածածինը խոստանում է օգնել պատանուն: Մխիթարը վերագտնում է իր տեսողությունը: Որոշ ժամանակ անց Ս. Աստվածածին եկեղեցում դրվում է Տիրամոր նկարը, որը 1898 թ. Մկրտիչ կաթողիկոսի երամանով Սևանից տեղափոխվում է էլմիածնի վեհարանի երբարաց թանգարան, այս Երևանի պետական պատկերասրահ: Այսօր Ս. Առաքելոց վանքում եղած Տիրամոր պատկերը արված է Քիժանի որդի Ավանեսի պատվերով, Աևանում Մխիթարի լինելուց 109 տարի հետո: (Ս. Փիլոյան, Նշվ. աշխ., էջ 475):

¹⁴ Մ.Կիւմուշխանեցի, Պատմութիւն անցից, էջ 59:

¹⁵ Զ.Պուլյասպեան-Տփիսխեցի, Վէպ ծովակից Գեղամայ և երջանիկ կղզւոյ Սևանայ և որոյ բնակչացն, Մատանդարան, ձեռ. 10655, էջ 58բ: Այսուհետև ձեռ. 10655: Մ.Կյումուշխանեցու մօտ Ազատ խանի արշավանքը 1747 թ. է: (տե՛ս Մ.Կիւմուշխանեցի, Պատմութիւն անցից, էջ 60):

¹⁶ Ձեռ. 10655, էջ 59ա:

գիւղօրային Սէվանա եղեն բազմամարդ մերազն բնակչօք, և ամենհեհան շերմեռանդ յօժարութեամբ արդիւնատուք են սրոյ անապատիս¹⁷:

Շախիից վերաբնակեցված հայութեան միջոցներով նորոգվում է կղզու Ս. Աստուածածին եկեղեցու տանիքը: 1836 թ. միաբանների կենցաղային պայմանների բարելավման նպատակով, թիֆլիսահայերի դրամական օգնութեամբ, կառուցվում են խցեր: Միաբաններից մեկի՝ Ստեփանոս Լիմեցու մահից հետո, կտակով նախատեսված միջոցներով հիմնովին նորոգվում է Ս. Աստածածին եկեղեցին՝ 1836 թ.¹⁸:

Հովհաննես Ղազարեցու վանահայրության տարիներին Սևանի անապատը դեռ ատանձին թեմ էր, քայց 1830 թ. սկսած եկեղեցական հատուկ «Պոլոժենիա»-ով Սևանի թեմը մտնում է նրևանի կոնսիստորիայի իրավասութեան տակ: Միաբանութունը պարտավոր էր ամեն տարի հաշվետու լինել տարեկան եկամուտի՝ մուտքի և ելքի մասին: Նոր օրենքով վանքին արտոնութուն էր տրվում եկամուտի ավել լինելու դեպքում, ըստ իր ցանկութեան օգտագործել այն. իսկ պակասի դեպքում, հոգևոր առյուծը ինքը պետք է հոգար լրացնելու պակասը: Միաբանութեան գոյութեան աղբյուրները մնում էին միայն վանքի կալվածքները ու ժողովրդի կամավոր նվերները: Այդ տարիներից սկսած Սևանի կառավարիչը ընտրվում էր միաբանութեան կողմից ու հաստատվում բարձրագույն առյուծով, ապա նոր միայն կարգվում վանահայր¹⁹:

40-ական թվականներին Հովհաննես Անտոնյան Տիխիսեցու վանահայրության տարիներին Սևանավանք է այցելում Հովհաննես Եպիսկոպոս Շախաբունյանցը:

Մինչ Մկրտիչ Շիրակցու վանահայրութունը կանանց մուտքը Սևանի անապատ արգելվում էր, թեև եղել են բացառութուններ (Մարիամ բարեպաշտ իշխանուհին ու այս կամ այն աղետների ժամանակ կանանց և երեխաների պատասպարութուններ), սակայն սրանք մասնավոր դեպքեր էին: 50-ական թվականներից ներսես կաթողիկոսի հրամանով զավառապետի այցելութեամբ վերացվում է այս արգելիք²⁰:

Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի ժամանակ զավառներում մտցվում է «տեսուչ հոգևոր գործոց» պաշտոնը. պաշտոնյան նշանակվում էր զավառների աշխարհիկ ազդեցիկ տներից: Նոր Բայագետում պաշտոնավարում էր Բարսեղ աղա Արծրունին: Կային նաև, այսպես կոչված, վանական կառավարութեան երեք անդամներ՝ տեղի միաբաններից: Հիշյալ կոնգակով կաթողիկոսը կարգի էր բերում վանական համակեցութունը (երեսնամեջեր 10 կետից):

Այս տարիներին Սևանավանք կրոնավորելու է գալիս թիֆլիսեցի Ղուլի Թայիրյանցը: Նա թողնելով կնոջը և երեխաներին՝ դառնում է կրոնավոր Ղազար անունով: Նրա մահից հետո որդին՝ Ալեքսանդրը, 3500 ռուբլի է կտակում Սևանավանքին, պայմանով, որ այս գումարը 30 տարի հետո միայն պետք է հանվի բանկից և օգտագործվի Սևանում դպրոց բացելու համար²¹:

17 Մ. Կիւմուշխանեցի, Պատմութիւն անցից, էջ 86:

18 Ս. Փիլոյան, ճշվ. աշխ., էջ 683:

19 Նույն տեղում, էջ 620-621

20 Ս. Փիլոյան, ճշվ. աշխ., էջ 684-685:

21 Նույն տեղում, էջ 665: Կտակագիրը կազմված է եղել 1890 թ. և ժամկետը լրանում էր 1920 թ.:

Վանքի միջոցներով կղզում 1861 թ. շինվում է մառան և կանաչապատվում ամբողջ տարածքը, իսկ Ցամաքաբերդում՝ "դրսի աներ" կոչվող հյուրանոցը և մի ամբար²²:

Կարապետ Բլրուլյանի (ավելի գործարար էր իր նախորդներից) վանահայրության տարիներին միաբանության միջոցներով և նվիրատուությունների հաշվին կառուցվում են մի շարք շինություններ²³:

1869 թ. սկսած, Սևանում բացվում է դպրոց, որն իր գործունեությունը շարունակում է մինչև 1880 թվականը²⁴:

1877-1878 թթ. ռուս-բուրժական պատերազմից հետո սկսվում է հայոց երկրորդ մեծ արտագաղթը Արևմտյան Հայաստանից, եկածների մեծ մասը հաստատվում են Սևանի ավազանում: Ռուսական կայսրության հրամանով 1879 թ. Գեղարքունիքը մտնում է նոր Բայազետ գավառի մեջ, որն էլ իր հերթին մտնում է Երևանի նահանգի մեջ: Վերաբնակիչների մեծ մասը Արևմտյան Հայաստանի Կոզովիտ գավառի Բայազետ քաղաքից էին²⁵:

Դարավերջին, Գրիգոր վարդապետ Ակոռեցու վանահայրության տարիներին՝ 1892 թ. Սևան կղզի է գալիս Սահակ վարդապետ Ամատունին, որն ցուցակագրում է վանքի ունեցվածքը, կազմում մուտքի և ելքի նախահաշիվը, հաշվառում ձեռագրերը²⁶:

1895 թ. Սևանի միաբանության առաջնորդ է դառնում նոր Բայազետցի դպիր Սարգիս Փիլոյանը: Այս վանահոր ժամանակ վանքի հոգևոր պայմանները բարելավելու, միաբանների կրթական մակարդակը բարձրացնելու նպատակով դարաբաղի մեծահարուստ Ավետիս Ղուկասյանի միջոցներով 1897 թ. սկսվում և 1898 թ. ավարտվում է դպրոցական շենքի շինարարությունը: 1900-1901 թթ. կառուցվում է վանահոր կացարանը՝ Մովսես Բարսեղյանի ծախսերով, 1899-1910 թթ. հյուրանոց և մառան՝ բայազետցիների միջոցներով, 1903 թ.՝ միաբանների խցեր²⁷:

²² Այս տարիներին մահանում է Մելիզն ճգնավորը, որն ապրում էր Սևանավանում միաբաններից հեռու Ս.Առաջից եկեղեցու մոտ, իր ձեռքով կառուցված խցում: 45 տարուց ավելի ապշխարել է Սևանի միաբանությունում, անդադար աշխատելով, ճանապարհներ քայլելով, սենյակներ ավելացնելով: Նրա ձեռքերով փլատակների տակից առաջին անգամ բացվում է բլրի գաղաթին՝ գտնող Ս. Հարություն կամ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Նա դարավերջի վերջին ճգնավորն էր, որ սնվում էր միայն հաց ու ջրով, հագնում քրոջ ավերակու, աղոթասեր էր ու ընթերցասեր և իր ամբողջ կյանքում կնոջ երես չէր տեսել ու անապատից չէր հեռացել: (Մ. Սմբատյան, Տեղագիր Գեղարքունի գաւառի, որ այժմ նոր Բայազետ գաւառ, էջմիածին, 1898, էջ 118, 393): Այսուհետև Մ. Սմբատյան, Տեղագիր:

²³ Կառուցվում է երկու քարավանատուն Ելենովկայի ճանապարհին, երեք կրպակներ են ավելանում Երևանում, ու մի ջրաղաց՝ Բայազետում, երկու տուն՝ Երևանում: Դրանից հետո վանապատկան են դառնում երկու գյուղ՝ Ցամաքաբերդ և Գումաձոր, երկու այգի նորում ու Քարավանաբայում, երկու քարավանատուն և մի բերակղզի Ելենովկա գյուղի մոտ, վեց ջրաղաց նոր Բայազետում ու Ջանգվի վրա, չորս խանութ և երկու տուն Երևանում, հինգ խանութ Թիֆլիսում: (Ս. Փիլոյան, նշվ. աշխ., էջ 776):

²⁴ Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր, էջ 128-127: Ս. Փիլոյան, նշվ. աշխ., էջ 775:

²⁵ Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր, էջ 36:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 128-130:

²⁷ Ս. Փիլոյան, նշվ. աշխ., էջ 775:

Սակայն ո՛չ նվիրատվությունները, ո՛չ էլ նոր վանահոր շինարարական գործունեությունը չկարողացան վերականգնել միաբանության հին ավանդույթները: Եվ Խրիմյան Հայրիկի 1901 թ. կոնգակով Սևանավանքը անապատից վերածվում է աղաթատեղիի:

17-րդ դարից սկսած անապատում նկատվում է նաև մշակութային վերելք, չնայած որ այդ շրջանից մեր տեղեկությունները շատ քիչ են և միայն երկու ձեռագիր է հասել մեզ: Առաջինը Ս. Առաքելոց միաբանության վանականներին է նվիրել Մխիթար եպիսկոպոսը 1644 թ. ժամագիրք, Սաղմոսարան՝ սովորելու և ծառայությունը կարգավորելու համար²⁸:

1660 թ. "ի առաջնորդութիւն Սուրբ ուխտիս Սևանայ Բարսեղ վարդապետի" մի Բառգիրք է ընդօրինակվում Մելիսեոս և Գրիգոր արքեպեպոսի համար: Բառգիրքը մի դասագիրք է, որ նրանք ստանում են միասին օգտագործելու համար, իսկ նրանք մահից հետո էլ ձեռագիրը "անջինջ յիշատակ լինի երկոյտասան սուրբ առաքելոցն...և այլ միաբան եղբարցն", որ "ի միասին վայելեցեն"²⁹: Բառգիրքի գրիչն անհայտ է: Ձեռագրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ընդօրինակմանը մասնակցել են երկու գրիչներ, որոնք էլ կատարել են ձեռագրի նկարագրումը:

Այս ժամանակ նորոգվում են Սևանի մատենադարանի ձեռագրերը³⁰, և դպրոցի սաների համար անհրաժեշտ նոր ձեռագրեր են ձեռք բերվում:

18-րդ դարում Սևանում ընդօրինակված ընդամենը մեկ ձեռագիր է հասել մեզ: Այն ժողովածու է, որ կազմել է իր օրդու համար Հովհաննես տիրացուն. "...բազում աշխատանօք գործ ածեալ ժողովեցաք ի սուրբ գրոց ի պէտա աստուածահան եկեղեցականաց և մանկանց Սիովնի... և թողաք զսա ի վայելում որդւոյ իմոյ Յովագիմին..."³¹: Ժողովածուն իր մեջ ամփոփում է Ստեփանոս Այուռնեցու, Սարգիս Շնորհալու, Գևորգ Երզնկացու, Գրիգոր Տաթևացու, Ներսես Լամբրոնացու մեկնությունները և բարոզները: Ձեռագրում եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ այն ծառայել է որպես դասագիրք: Գրիչ Հովհաննեսը բավական հմուտ և վարժ նուրբգրով է ընդօրինակել նյութերը: Նրան հավանաբար ընդօրինակելիս օգնել է նաև որդին (ժողովածուի 51բ-52ա էջը գրված է անվարժ ուղորդարով): Հովհաննես գրիչը ձեռագրի ընդօրինակումը սկսել է Ս. Ամենափրկիչ վանքում և ավարտել Սևանա կղզում. "Գրեցաւ ՌՄՁԷ (1738) թվին, արդ, սկիզբն մատենիս արարք ի դուռն Սուրբ Ամենափրկչին և աւարտն" ի Սուրբ Սէվան գրդգին, ընդ հովանեաւ Ս.Աստուածածնին և Սուրբ Կարապետին և Սրբոց երկոտասան առաքելոցն և Սրբոյ Սարգսի զօրավարին"³²: Ժողովածուում հավաքված հարուստ բովանդակությամբ բարոզները և մեկնությունները ենթադրել են տալիս, որ գրիչ Հովհաննեսն օգտվել է Սևանի մատենադարանից:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին Սարգիս վարդապետի վանահայրության տարիներին Սևանավանքում փայլում էին երեք վարդապետ՝ Ռաֆայել, Մխիթար և Մակար: Ռաֆայել վարդապետը ծնվել է 1765 թ. Գանձակում, նախապես ուսանել է Լարանց մեծ անապատում, ապա կրոնի և

28 Ձեռ. 4106, էջ 186բ:

29 Ձեռ. 533, էջ 235բ:

30 Ձեռ. 7839, էջ 359ա::

31 Ձեռ. 6958, էջ 270ա-270բ:

32 Նույն տեղում, էջ 270բ-271ա:

գիտության մեջ կատարելագործվելու նպատակով հաստատվում է Սևանավան-
 քում: 1793 թ. ձեռնադրվում է արեղա և ապրում առաջինի կրոնական կյանքով և
 էր «վարժապետ կրոնաւորաց»³³:

19-րդ դարում նորից ընդօրինակվում և նկարագրողվում էին ձեռագրեր:
 Մեզ հայտնի են հետևյալ գրիչները և նրանցից մեզ հասած ձեռագրական
 ժառանգությունը:

ա. Մխիթար և Աստվածատուր գրիչներ- Ռափայելի մոտ էր սովորել և իր
 ուսուցչի նման «գրասէր և աղօթասէր» էր Մխիթար վարդապետ Շամֆորեցի³⁴:
 նկատելով վանքի մատենադարանում Ս. Գրեքի պակասը, նա ընտիր օրինակներ է
 բերել տալիս և հանձնարարում ընդօրինակել: Այդպիսի ընդօրինակութուններից
 մեկի գրիչն էլ ինքն է: Դա ներսես Լամբրոնացու Սաղմուսաց մեկնությունն է,
 պատվիրատուն՝ Եփրեմ կաթողիկոսն է³⁵: Գործը մնացել է անավարտ, բե ինչու՝
 պարզում է նույն գաղափար օրինակից կատարված մի այլ ձեռագրի հիշատա-
 կարան: Այս ընդօրինակության գրիչը Աստվածատուրն է՝ Մխիթար վարդապետի
 աշակերտը: Նա երևանցի Հովհաննես Քեալյան իշխանի որդին է: Սովորել է
 Սևանավանքում, աշակերտել Ռափայել և Մխիթար վարդապետներին: Ուսուցիչ-
 ների մահից հետո հաստատվում է Լիմ և Կտուց անապատներում, ուխտագնա-
 ցության մեկնում նրուսաղեմ, տունդարձի ճանապարհին լինում Կիպրոս
 կղզում³⁶:

Աստվածատուր Քեալյան-Հարությունյանի ընդօրինակությամբ միայն այս
 ձեռագիրն է հասել մեզ: Մեկնությունը գրիչը սկսել է 1815 թվականին և
 ավարտել 1819 թ. Դի յուսաւորչակերտ և յառաքելաէջ, ի հրեշտակարնակ սուրբ
 անապատս Սէվան, որ է ի ծովակիս, մէջ Գեղամայ³⁷: Հիշատակարանից
 իմանում ենք, որ Աստվածատուր գրիչը իր ուսուցչի՝ Մխիթար վարդապետի հետ
 Եփրեմ կաթողիկոսի պատվերով սկսել են ընդօրինակությունը դեռ 1815 թ.:
 Կաթողիկոսը գրիչներին տրամադրել է ընտիր օրինակ և թուղթ: Նրանք գործը
 բաժանել են իրար մեջ (առաջին չորս կանոնները Մխիթար վարդապետը պետք է
 «րտագրեր, իսկ մնացած չորսը՝ Աստվածատուրը): Արտագրելիս, սակայն
 գրիչները նկատում են, որ թուղթն անորակ է և դադարեցնում են աշխատանքը:
 Ստանալով անհրաժեշտ ֆանկությունը նոր թուղթ, որ նրանց տրամադրել էր
 բարեպաշտ Մեսրոպը (նա է հոգացել նաև ձեռագրի ստեղծման համար բոլոր
 ծախսերը), նրանք վերսկսում են ընդօրինակությունը: Մխիթար վարդապետը
 երկու կանոն գրելուց հետո, անառողջ լինելու պատճառով կիսատ է թողնում
 ընդօրինակությունը և այդպես անավարտ վիճակում այն ամփոփում է մի
 մատյանում³⁸: Նա հանձնարարում է իր աշակերտին կատարել կաթողիկոսի
 ցանկությունն ամբողջովին:

Գրիչը մեկ առ մեկ հիշում է նրանց, ովքեր օժանդակել են իրեն ավարտին
 հասցնելու համար սույն ձեռագիրը. պարոն Մերոպին, երուսաղեմցի Ջաֆարիս

³³ Ձեռ. 1650, էջ 80բ: Մ. Կիւմուշխանեցի, Պատմութիւն անցից, էջ 71:

³⁴ Մ. Կիւմուշխանեցի, Պատմութիւն անցից, էջ 71:

³⁵ Ձեռ. 3760, էջ 100բ:

³⁶ Մ. Կիւմուշխանեցի, Պատմութիւն անցից, էջ 76-77:

³⁷ Ձեռ. 3809, էջ 514բ-515ա:

³⁸ Ձեռ. 3760:

վարդապետին, տիրացու կարապետին և "զառ Քրիստոս փոխեցեալ" իր Մխիթար ուսուցչին: Ավարտելով այն, Աստվածատուրը նվիրում է "ի վայելս և ի շահ" Սևանա անապատին³⁹:

բ. Զարարիա Գուլասայան Տփխիսեցի - Սարգիս վարդապետի առաջնորդութեան տարիներին այստեղ է գալիս Զաքարիա Գուլասայան-Բեհրաւթյան Տփխիսեցին, գծոված կաթողիկոսի և Ներսես Աշտարակեցու հետ ու, հավանաբար, վտարված էջմիածնի միաբանութունից: Տեսնելով միաբանների անտեղյակութունը Սևանի անապատի անցյալին, Սարգիս վանահոր պատվերով գրում է Առաքելոց միաբանութեան պատմութունը՝ դեպքերի շարադրանքը հասցնելով մինչև 1825 թ.: Գուլասայանի սույն աշխատանքը՝ "Վէպ ծովակին Գեղամայ և երջանիկ կղզւոյն Սևանայ և որոյ բնակչացն" ունի երկու՝ քնդարձակ և համառոտ խմբագրութուններ: Այն շատ կարևոր սկզբնաղբյուր է ո՛չ միայն այս անապատի, այլև հայ անապատական կյանքի ուսումնասիրութեան համար: "Վէպի" երեք հիմնական գլուխներում՝ "Յաղագս եկեղեցական պաշտամանց այժմեան եղելոց", "Յաղագս բարուց և վարուց նոցին", "Յաղագս ապրելաց թէ ուստի" ունին՝ հեղինակը հանգամանորեն տալիս է անապատի տնտեսական և հոգևոր կյանքի բոլոր մանրամասները: Գրքը բաղկացած է ժՐ գլխից, ունի համառոտ առաջաբան և վերջաբան: "Վէպի" համառոտ խմբագրութեան մեջ աշխատանքն ավարտվում է Հայկ նահապետին նվիրված մի գողտրիկ բանաստեղծութեամբ⁴⁰:

1828 թ. Սարգիս վարդապետը տասնմեկ տարի վանահայր լինելոց հետո կամավոր հրաժարվում է միաբանութունը գլխավորելուց: Միաբանները նոր քեկնածու են առաջդրում Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան Ղազախեցուն: Նա, սովորելով Հովհաննես Տեր-Ավետիսյանի դպրոցում, 17 տարեկան հասակում գալիս է Սևան և ուսանում Ռաֆայել, Մակար ու Մխիթար վարդապետների մոտ, ինչպես նաև աշակերտում է Աստվածատուր Քեալյան դպրին: Տեր Հովհաննեսի վանահայրութեան նշանակման առիթով, միջնորդագրով, էջմիածնից անապատ է գալիս Մանվել Կյումուշխանեցին: Նրա այցը շատ նպաստավոր է լինում անապատի համար: Երկու ամսում նա ուսումնասիրում է միաբանութեան իրական վիճակը, կազմում միաբանութեանը պատկանող եկեղեցական անոթների, վանհասպատկան ունեցվածքի ու մատենադարանի ձեռագիր և տպագիր մատյանների ցուցակներ⁴¹:

գ. Մանվել Կյումուշխանեցի - 1830 թ. Սևանավանքում ավարտում է անապատի պատմութեանը նվիրված իր երկը. "Պատմութիւն անցից անցելոց Ավանա վանուց" վերտառութեամբ: Սա վանքին նվիրված առաջին հրատարակված մենագրութունն է: Աշխատանքի ինքնագիր օրինակը պահվել է Սևանի մատենադարանում⁴²: Հեղինակը սկսում է կղզու պատմութեան շարադրանքը Գրիգոր Լուսավորչի կողմից անապատի հիմնադրումից (առաջին անգամ շրջանառութեան մեջ է դնում նաև վիմական արձանագրութունները) և հասցնում է մինչև 1830 թ.:

39 Նույն տեղում, էջ 515բ:

40 Զեռ. 8074, էջ 27բ:

41 Մ. Կյումուշխանեցի, Պատմութիւն անցից, էջ 80, 83: Ս. Փիլոյան, Եջվ. աշխ., էջ 820:

42 Մ. Կյումուշխանեցի, Պատմութիւն անցից: Զեռ. 7654

դ. Անտոն գրիչ - Նորընտիր վանահայր Հովհաննես վարդապետը նախորդ-
 ներից ավելի բախտավոր եղավ: Սևանի ավազանը նորից բնակեցվեց հայերով, և
 հայկական տարրը գերիշխող դարձավ, որը նպաստեց վանքի կենսական
 միջոցների մեծացմանը: Միաբանության 22 անդամներից առանձնանում էին
 Հարություն սարկավագ Թիֆլիսեցին, որը ծանոթ էր "Քերականութեան, նարտա-
 սանութեան և թուարանութեան", միաժամանակ "ջանացող դասասել" էր⁴³:
 Կարապետ Երևանցին, թեև կուրացել էր մանուկ հասակից, սակայն անգիր գիտեր
 ժամերգությունը, սաղմոսներն ու շարականները: Մելիոն Թիֆլիսեցին՝
 "թագմարուեստ, արի և անձանձիր աշխատաւոր ի շինուածս վանուց, հիւսնութե-
 ան, որմնադրութեան, մոմկազմութեան և յարակալ պարտիզպանութեան"⁴⁴:

Եվ վերջապես "արագագիր, ընթերցասէր" Անտոն արեղա Թիֆլիսեցին: Նրա
 ընդօրինակությամբ երեք ձեռագիր է հասել մեզ, մի մեկնություն էլ գրվել է նրա
 պատվերով: Անտոն արեղան 1828 թ. Սևանա կղզում գրիչ Հովհան Վանանդեցու
 օրինակած "Կոռնելիոս Ալափիտացու Մեկնութիւն գրոյն Մովսիսի" գործի
 ստացողն է: Սկսելով աշխատանքը, Հովհան Վանանդեցին տեղեկացնում է. "Եւ
 նորոգ ընդօրինակեալ ի Յօհաննու Միրզոյեան Վանանդեցոյ... յամի Տեառն 1828
 և ի թուին Հայոց ՌՄԼէ (1828), ի նոյեմբերի 28 սկսեալ յերջակեցնել կղզին
 Գեղամայ": Այստեղ էլ ավարտում է ձեռագիրը 1829 թ. փետրվարին⁴⁵: Ստանա-
 լով մեկնությունը, Անտոն արեղան միայն 7 տարի անց հանձնում է անապատին ի
 պահ, պատվիրում չվանառել, չնվիրել, այլ պահել անպատում. "Այս հինգ
 տառիցն Մովսէսի Մեկնութեան գիրքս ես՝ Անտոն արեղայս եղի յիշատակ ի սուրբ
 անապատս Սևանու, ըստ խնդրի ի միաբանութեանց, ոչ ի վառնառ հանի, և ոչ
 րաշխել ումեք, և ոչ իւրացանել, այլ ի հասարակութեան միջի պահպանել, 1836, 14
 յուլիսի"⁴⁶:

Առաջին ձեռագիրը, որ մեզ է հասել Անտոն արեղայի ընդօրինակությամբ,
 Հակոբ Կարենցու (Միմոնյանի) "Մեկնութիւն Երզոց Երզոյն Սողոմոնի" գործն է:
 Գրիչը աշխատանքը սկսում է Հակոբ Կարենցու աշակերտ և պատրիարքարանի
 նոտար (Ծրուսաղեմի) տիրացու Հովհաննեսի խորհրդով և ինժնագիր օրինակից.
 "Ձոր օրինակեալ ի բուն օրինակէ և ի ձեռագրէ հեղինակի ի նորին աշակերտ և
 պատրիարգարանի նոտար տիրացու Յովհաննիսէ և ի պաշտօնեայէ խորհրդոյ"⁴⁷:
 Մեկնությունը գրիչը ավարտում է մեկ ամսում՝ սկսելով "յամի Տեառն 1833
 մայիսի 6-ի նոյն վասն յերջակեկ կղզւոջն Սևանու" ու ավարտում՝ "...1833
 յունիսի 12-ի..."⁴⁸: Երկու տարի անց, 1835թ. Անտոն արեղան Երզ Երզոցի
 Մեկնությունը հանձնում է Սևանավանքի մատենադարանին՝ ի պահ⁴⁹:

Այդ նույն թվականի ապրիլի 5-ին Անտոն արեղան սկսում է մեկ այլ ձեռագրի
 ընդօրինակությունը՝ "Գևորգ Սկևռացու Մեկնութիւն Ծսայեայ" և ավարտում է

43 Մ. Կիւմուշխանեցի. Պատմութիւն անցից, էջ 89:
 44 Նույն տեղում, էջ 89-91:
 45 Ձեռ. 4030, էջ 1ա, 1բ:
 46 Նույն տեղում, էջ 1բ:
 47 Ձեռ. 4031, էջ 1:
 48 Նույն տեղում, էջ 424:
 49 Նույն տեղում:

կարճ ժամանակամիջոցում ու արդեն 1833 թ. հուլիսի 17-ին հանձնում է Սևանի մատենադարանին՝ ի հիշատակ⁵⁰:

Վերջին ձեռագիրը, որ հասել է մեզ 1835 թ. ընդօրինակված Պետրոս Բերդուլյանի «Աղբիւր բացեալն» է: Անտոն Թիֆլիսեցին նաև ձեռագրի ստացողն է: Այս ձեռագիրն ևս գրիչը սկսելով փետրվարի 20-ին ավարտում է 10 օրում⁵¹: Անտոնը հմուտ և փորձված գրիչ էր, ուստի պատահական չէ, որ այս ձեռագրում նա միջամտում է ձեռքի տակ եղած գաղափար օրինակին, օժտելով այն համապատասխան ցանկերով, հեշտացնում է ձեռագրից օգտվելը: «Վերջ ցանկիս Աղբիւր բացեալ գրէոյս, որոյ առաջին գաղափար ոչ ուներ ցանկ. բայց դիւրագոյս լինելոյ զհարկաւոր խնդրելին, մեք ըստ մտաց մերոց յօրինեալ եղաք գլխահամարով և բոթահամարով հանդերձ, ընդ որ ունի ընթերցողն ընդունայն ոչ շեղիլ շրջըրելով բերթս սորին»⁵²: Ցանկի վերջում Անտոն արեղան բողբլ է հիշատակարան, ուր խնդրում է ընդօրինակութեան մեջ հանդիպող սխալների համար ներել իրեն. «գի ըստ որում զբաղեալ եմ հօգւոյ ցաւօք և մտածամբ գանազան ելից կենցաղոյս, որ իբրև վիշապ պաշարեալ զելս ընթացից»⁵³: Ավարտելով ձեռագիրը, 1835 թ. հունիսի 17-ին գրիչը նվիրում է այն Սևանի անապատին, նույնատիպ պատվիրաններ տալով միաբանութեան անդամներին, ինչ նախորդ ձեռագրերի նվիրման ժամանակ տրվել է. «խնդրի ի միաբանութեանց ոչ ի վաճառ հանել և ոչ բաշխել ումէք և ոչ իւրացուցանել, այլ ի հասարակութեան միջի պահել»⁵⁴:

Դժվար է ասել, թե քանի այլ ձեռագիր է ընդօրինակել Անտոն արեղան, սակայն մի բան ակնհերև է, նա շատ հմուտ, արագագիր և գեղեցկագիր գրիչ է: Ինչպես տեսանք հիշատակարանային վկայություններից, նրա ոչ մի ձեռագրի ընդօրինակությունը մեկ ամսից ավել չի տևել: Գրչի շատ փորձված լինելը ժամանակին նկատել է և Մանվել Վյուսումշխանեցին և խնդրել Սևանավանի պատմութեանը նվիրված իր աշխատանքը նորից արտագրել. «Անտոն արեղայ Թիֆլիսեցի աչալուրջ, խորախորհուրդ, արագագիր, ընթերցասէր, որ խոստացեալ է՝ զայս Պատմութիւն միւսանգամ իւր գեղեցիկ գծիւքն ծրել, առ ի դիւրընթերց լինել բանասիրաց և ածանցեալ ի մէջ միաբանութեանց...»⁵⁵:

Ե. Պողոս Սևանցի գրիչ-Վոտայֆի Բարձրարի գյուղի Ղազարի և Աննայի որդին կրթվել է Սևանի անապատում և զբաղվել գրչութեամբ: Նրա ընդօրինակութեամբ մի ձեռագիր է հասել մեզ, Աղոթագիրք, որն արտագրվել է մահտեսի Խայատուր Թիֆլիսեցու խնդրանքով: Գրչին այն ընդօրինակել է տպագիր օրինակից և կատարել զարդանկարները: Աղոթագիրքն ավարտվում է «ի թվին ԻՄԾԾ (1808), ի գոգին Սուրբ Ավանայ...»⁵⁶:

գ. Սիմեոն Ծաղեցի գրիչ— Հովհաննես առաջնորդի ժամանակ Սևանում ձեռագիր է ընդօրինակել միաբանութեան անդամ մահտեսի Սիմեոն Տեր—Հովհան-

50 Ձեռ. 3761, էջ 3ա:

51 Ձեռ. 4018, էջ 1ա, 74բ:

52 Նույն տեղում, էջ 75բ:

53 Նույն տեղում, էջ 75բ:

54 Նույն տեղում, էջ 1բ:

55 Մ. Կիւմուխանեցի, Պատմութիւն անցից, էջ 88:

56 Ձեռ. 2530, էջ 48բ:

նրսյան Շաֆեցին: Նրա ընդօրինակութեամբ մեզ է հասել 4 ձեռագիր: Շաֆեցին համարվել է նաև մատենագիր՝ ինքնուրույն հեղինակ աստվածաբանական բնութի «Յուզ ֆահանայից» և «Կերակուր ֆահանայից» գործերի, որոնց ձեռագրերն էլ քննակնարար հեղինակային ինքնագրեր են⁵⁷:

Չորս ընդօրինակություններից երկուսի տեղը անհայտ է, սակայն բոլոր ձեռագրերի հիշատակարաններում անփոփոխ մնույնատիպ վկայությունների առկայությունը մեզ հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ այս երկու ձեռագրերը ևս գրվել են Սևանում:

Միմեոն Շաֆեցու մեզ հասած ընդօրինակություններից առաջինը «Հարցմունք Աթանասի և Պատասխանիք Կիրիլի Երուսաղէմացույ» երկն է, օրինակված 1838 թվականին: Ձեռագիրը նվիրված է Սևանի անապատին. «...բարեպաշտ և սրբակրօն եղբարցն իմոյ նախ՝ տէր Սարգիս և տէր Յարութիւն Տէր-Յօհանէսեան և երկրորդ՝ Պետրոս և Պօղոս Միմասեան, նաև Հայրապետ դպրի հոգևորն իմոյ»⁵⁸:

1848 թ. նա Սևանում Նոյազար Վանեցու համար օրինակում է Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգիրքը: Քարոզները վերցված են Զմեռան հատորից, նյութեր կան նաև այլ վարդապետների՝ «նաև այլոց սրբոց գրոց» գործերից: Ավարտելով ձեռագիրը Միմեոն Շաֆեցին հանձնում է այն ստացողին՝ ի վայելումն «յորդուց որդիս»⁵⁹:

Երբեմն ձեռագրերի հիշատակարաններում միարանության անդամների թվարկումն էլ բավական է լինում նրանց գրման վայրը որոշելու համար: Միմեոն գրչի մյուս երկու ձեռագրերը հենց այդպիսիք են:

Մատենադարանի թիվ 3164 ձեռագիր՝ «Երատանք եւ հոգեշահք քարոզ երանելոյն Բարդուղիմէոսի և Պետրոսի Արագօնացույ» մատյանի թվականը հայտնի է, գրության վայրը՝ ոչ: Նախագաղափար օրինակը գրչին տրամադրել է պարոն Գասպարը: Ընդօրինակումն ավարտվում է 1838 թ. մայիսի 16-ին և ընծայվում «բարեպաշտ և սրբակրօն եղբարցս իմոյ նախ՝ տէր Սարգիս, և տէր Յարութիւն Տէր Յօհանէսեան, երկրորդ Պետրոս և Պօղոս Միմասեան նաև Հայրապետ դպրի հոգևորն իմոյ» և այլ հոգևոր այրերի:

Քանի որ նախորդ երկու ձեռագրերը, ինչպես և այս քարոզները գրված են միարանության միևնույն անդամների համար, ու ընդօրինակող գրիչն էլ այդ միարանության անդամներից է, «ի միարանութենէ անապատին Սևանայ», ուրեմն այս ձեռագրերն էլ գրված են Սևանում:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 9728 ձեռագիրը Հովհան Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն Մատթէի» գործն է: Չունի ժամանակը և վայրը հաստատող վկայություն: Մատենադարանի ձեռագրերի համառոտ ցուցակում այն համարել են մինչև 1835 թ. ընդօրինակված: Դրա համար, հավանաբար, հիմք է ծառայել ձեռագրի վերջում կցված «1835 հունիսի 1-ին Ցամաքաբերդ գիւղի վարելահողքն, յափեալ գրեցաւ այսմ ցուցակի յանուանէ իւրաքանչիւր անձանց» ցուցակը (175ա-180բ)⁶⁰: Ձեռագրի ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ այն ձեռագրին կցվել է կազմելու ժամանակ և կարող է ձեռագրի ընդօրինակումից տարիներ առաջ գրված լինել: Ցուցակի բուղթը շատ է տարբերվում ձեռագրի թղթից, այն ավելի

⁵⁷ Ցուցակ ձեռագրաց Մատենադարանի (համառոտ), Կ. Ա., էջ 1040:

⁵⁸ Ձեռ. 3988, էջ 1բ, 113բ:

⁵⁹ Ձեռ. 5703, էջ 1ա:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 175ա - 180բ:

հին է, խունացած և կորստից փրկվելու համար կցվել է ձեռագրին: Ավարտելով ձեռագիրը. "յորժամ շահեսքի՜ք ինչ ի սանէ և անդ յիշեսքի՜ք և դուք անարժան. անպիտան և ապարան վարձկանս Սիմեոն Տէր Յովհաննէսեան" խնդրում է գրիչը և նվիրում մտայանը նույն միաբաններին⁶¹:

1841 թ. Սիմեոն Շաֆեցու ընդօրինակութեամբ մեզ է հասել երկու ձեռագիր "Տուպ Բահանայից" և "Կերակուր Բահանայից" խորագրերով: Գրիչն այն ընդօրինակել է տպագիր օրինակից: Աշխատանքի հեղինակը Պողոս Բահանա Կաղզվանեցին է, որ կազմել է սույն գործերը "ազնվազարմ Միրինանեան Մկրտչի" պատվերով: Առաջին երկի սկզբում եղած նախաբանից իմանում ենք, որ հեղինակը հավաքել է նյութերը "ի սրբոց մատենից աստուածայնոց և ի սրբոց վարդապետաց իմաստնոց ... հրամանաւ տեսուն Ջաֆարիայ ազգասէր և բարեկարգ պատրիարքի ի Կոտանդնուպոլիս"⁶²: Այն բաղկացած է Ա-ԺԷ (1-17) պրակից և 55 գլխից ("Գլուխ Ա, Յաղագս վկայութեանց սերտելոց" (6ա-8ա) և ավարտվում " ՄԻ "Վասն արժանութեան մարդոյ" (132բ-134ա), վերջում ունի "Ցանկ գրոյս" (134բ-136ա): Այստեղ ավարտվում է ԺԷ պրակը (ցուցիչ էջի ստորին լուսանցում), իսկ էջի վերևում գրչի ձեռքով գրված է անավարտ մնացած՝ հաջորդ գործի խորագիրը. "Կերակուր"⁶³: Ուրեմն գրիչը նպատակ է ունեցել օգտագործել ԺԷ պրակի վերջին էջը և ամբողջացնել աշխատանքը, սակայն հարմարությունից ելնելով, "Կերակուր Բահանայից"-ն օրինակել է առանձին: Այս ենթադրությունը հաստատում է հաջորդ ձեռագրի ուսումնասիրությունը: Այն գրված է նույնորակ քղթի վրա, նույն նոտրգրով: Բաժաված է պրակների, "Ա" պրակներիչը դրված է նախորդ ձեռագրի համար նախատեսված "ԺԸ" պրակներիչի կողքին, ապա "Բ" պրակ և պրակակալումը շարունակվում է հաջորդաբար⁶⁴: Այս երկու ձեռագրերի նյութերը հավաքել է Ջաֆարիա պատրիարքի եղբորորդին՝ Պողոսը: Առաջին ձեռագրի սկզբում եղած նախաբանից իմանում ենք նաև, որ գործի կազմման ժամանակ Պողոս Կաղզվանեցին օգտվել է Հին և Նոր Կտակարաններից, Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսես Շնորհալու, Հովհաննես Երզնկացու, Գրիգոր Տաթևացու գործերից: Խմբագիրը դրանք "դասաւորեալ ըստ պատշաճին, որ կոչի Յուպ Բահանայից": Մշտտոցի անվան Մատենադարանի համառոտ "Ցուցակ ձեռագրացի" մեջ սույն աշխատանքն իր երկու մասով (ձեռ. 3558, 3559) սխալմամբ համարել են Ամեռն Շաֆեցու խմբագրություն, իսկ ձեռագիրն էլ, հեղինակային⁶⁵: Սակայն հիշատակարան-նախաբանի վերջում եղած "յառ հուսկ յետոյ միայն Հայր վերիւ յիշեցէ՜ մեղապարտ և անպիտան մահտեսի Սիմեոն Յովհաննէսեան" տողերն են գրչինը և այս հիշատակարանն ամփոփող, սույն աշխատանքի իմաստն ամբողջացնող 12 տող չափածո խոսքը⁶⁶:

61 Նույն տեղում, էջ 173բ:

62 Ձեռ. 3558, էջ 2ա:

63 Նույն տեղում, էջ 136ա:

64 Ձեռ. 3559, էջ 3աբ:

65 Ցուցակ ձեռագրաց Մատենադարանի (համառոտ), Կ.Ա. էջ 1040:

66 Ձեռ. 3558, էջ 5ա:

Գրքոյկս ազնիւ յոյժ գովական,
Բահանայից տառշահական ...

"Կերակուր ֆահանայիցը" (ձեռ. 3559) ավելի ստվարածավալ է, ունի 26 գլուխ, (Գլուխ Ա Վասն արաֆայապատի արժանապատուութեան ֆահանայից (2ա-3ր) մինչև Գլուխ ԻԶ Վասն արաֆայապատի ֆահանայութեան՝ պատմութիւն վասն որդաց և վասն խորութեան նոցա) վերջում "Յանկ գլխոց գրքանս": Կից ունի նաև "Վասն ներելի մեղաց" (61ր-62ր), "Վասն ժամանակի" (62ր-63ա), "Ասացեալ սրբոյն Յակոբ պատրիարգի" (64ա-66ա) գործերը: Ձեռագրում բացակայում է ավարտման թվականի վկայությունը⁶⁷: Սակայն մի բան պարզ է, որ սույն ձեռագիրն օրգանական շարունակությունը լինելով նախորդի, պետք է որ նույն տարում ավարտված լինի, ինչ "Յուպ ֆահանայիցը": Ավարտելով այն գրիչը մի հիշատակարան է թողնում պահպանակի վրա. "Արդահանեալ գրոց Կերակուր ֆահանայից աշխատսիրութեամբ մահտեսի Սիմէոնէ Տէր Յօհանէսեան Շահնգույ, ի միարանութենէ Սուրբ անապատին Սևանայ"⁶⁸: Ընդհանրապես այս գրիչի մեզ հասած բոլոր ձեռագրերը նույն թվանդակությունն ունեցող հիշատակարան ունեն և իրարից տարբերվում են յոկ գրման ժամանակով:

1840-ական թվականներին Հովհաննես Անտոնյան Տփիսիացու վանահայրության տարիներին Սևանավանք այցելեց Հովհաննես Եպիսկոպոս Շահիսանթունյանը, երբ ամբողջացնում էր իր "Ստորագրութիւն էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ" մեծածավալ աշխատանքը: Մեծապես օգտվելով Ձ. Գուլապյանի՝ վանքում պահվող աշխատանքից, իր ուսումնասիրության մեջ տեղ հատկացրեց նաև միարանության ներքին կյանքի շարադրանքին: Պատմությունից խմանում ենք, որ վանքում դեռևս շարունակական են համակերպության հնուց եկող Բարսեղյան կանոնները⁶⁹:

է. Պողոս Պետրոսյան Կոտանդնուպոլսեցի- Սևանավանքում 1850 թ. գրում է "Ստորագրութիւն Սևանայ" մեծագրությունը, որն իր մեջ ընդգրկում է "Կանխագեկոյց տեղեկութիւնք", "Ստորագրութիւն Սևանայ", "Զի՞նչ էր առ հնովք այս կղզի, և ուստի անունս Սևան" այսպիսի 16 փոքր գլուխներ մինչև Սարգիս վարդապետի վանահայրությունը⁷⁰:

ը. Հարություն Մարճանյան գրիչ- Հովհաննես Տփիսիացուն փոխարինած Մկրտիչ վարդապետ Շիրակացու առաջնորդության տարիներին, միարանության անդամ Հարություն արեղան (հետագայում՝ 1861 թ. դառնում է միարանության առաջնորդ) ընդօրինակում է մի ձեռագիր. "Աւարտեցաւ Կանոնգիրքս ի փառս... ի յօգուտ մանկանցն եկեղեցւոյս, Աստուծոցն ազգին յամի Տեառն 1855": Նույն թվականին էլ Հարություն արեղան այն նվիրում է իր հոգևոր եղբայրներին. " Ի վալելյս ընդհանուր միարանից անապատին Սևանայ"⁷¹: Կանոնգիրքը, ինչպես երևում է, ծառայել է որպես դասագիրք՝ "յօգուտ մանկանցն եկեղեցւոյս": Բացի դրանից, ժողովածուում ուսուցման նպատակով էր արտագրված նաև "Սարգիս ֆահանայի յաղագս առ շահի և մասնաւոր իրաց" նյութը:

Ձեռագիրը նույն տարում դառնում է Հովհաննես Տեր Հարությունյանի, Տեր Հովհաննիսյանի, Տեր Ավագով Զորհեշիշյանցի սեփականությունը (տես պահպանակ Գ)

67 Ձեռ. 3559, էջ 1ր:

68 Նույն տեղում:

69 Հ. Ծահիսանթունյանց, Ստորագրութիւն էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Կ. Բ. էջմիածնի, 1842, էջ 210:

70 Ն. Պողարյան, Յուզակ ձեռագրաց Արրոց Յակոբեանց, Կ. Ժ, Երուսաղէմ, 1990, էջ 804: (Երուսաղէմ, Ձեռ. 3578, ԻԶ, Զ):

71 Ձեռ. 4028, էջ 2ա, 138ր:

Ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ Հարություն արեղան անապատի ռեհիկ միաբաններից է՝ Հարություն արեղա Խաչատրյան-Մարեանյանցը, որ ընթերցողներից խնդրում է հիշել իրենց մաքրափայլ աղոթքներում ձեռքներին ու մաքրակենցաղ կարապետ վարդապետին⁷²:

Թե էլ որհան ձեռագիր է ընդօրինակել Հարություն արեղան, դժվար է ասել, սակայն այս մեկ օրինակումից էլ երևում է, որ մենք գործ ունենք գրչության արվեստի հմտություններին ծանոթ վարժ գրչի հետ:

թ. Կարապետ Բլրուլյան գրիչ- Մկրտիչ վանահորը փոխարինած Կարապետ Բլրուլյան առաջնորդը, ակտիվ շինարարական գործունեություն ծավալելուց բացի, գրողվել է գրչությամբ: Նրա ընդօրինակությամբ մեզ է հասել մի ձեռագիր՝ «Վարձ և պատմութիւն Մխիթարայ Գոշի» գործը⁷³: Ձեռագրի գրման ժամանակը և տեղն անհայտ է, պետք է ենթադրել, որ այն գրվել է Սևանավանում մինչև 19-րդ դարի 80-ական թվականները:

Այս դարասկզբից մեզ է հասել նաև ժամանակը և տեղը հայտնի, բայց գրիչն անհայտ մի ձեռագիր ևս: Այն Քարոզգիր է. «Հաւաքեալ ի գանազան գրոց յումեմնէ բանասիրէ ի միաբանութենէ վանուց Սրբոյն Սևանայ, որ ի մէջ կղզոյն ծովուն Գեղամայ»⁷⁴: Հիշատակարանից պարզվում է, որ գրիչը նաև ձեռագրի խմբագրողն է ու նյութերը հավաքել է «յումեմնէ բանասէր»-ը Սևանավանի մատենադարանում պահվող մատյաններից: Դժբախտաբար, ավարտելով ձեռագրի սկզբում եղած հիշատակարանը, միայն ամփոփում է «թուին 1801 հոկտեբերի սկսեալ՝ խոսեբերով՝ անհայտ թողնելով իր ինքնությունը, ինչպես նաև մատյանի ավարտման ժամանակը: Քարոզգրչի գրիչը վարժ է և հմուտ, ընդօրինակելիս նա կիրառել է գրչության արվեստի հետ կապվող բոլոր հնարքները:

Հարություն Մարեանյան վանահոր տարիներին Սևանա անապատ է գալիս Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը, որը շրջում էր իրեն վստահված գավառի ողջ տարածքով և նյութեր հավաքում իր ապագա՝ «Տեղագիր Գեղարքունեայց ծովագարո գաւառի, որ այժմ՝ Նոր Բայագիտ գաւառ» աշխատանքի համար: Նրա վկայությամբ 1865թ. Սևանավանում կային 20 վարդապետ, սարկավագ և դպիր, որոնք «միայն գիտէին հայերէն կարդալ և գրել դպրոցական Բ կամ Գ կարգի աշակերտաց չափով՝ այն է միդասեան դպրոցի ուսումն, և այն ոչ կանոնաւոր»: Եվ որ ամենացավալին է՝ ոչ մի ցանկություն չէին ցուցաբերում ուսում ստանալու և ժողովրդին պիտանի լինելու, քարոզչություն և ուսուցչություն անելու: Միակ ելքը արքեպիսկոպոսը գտնում էր վանահոր կողմից վանական դպրոց բացելու և ողջ գավառի համար քահանաներ պատրաստելու մեջ, այնպես, ինչպես Մաշտոց, Ստեփանոս Գ և Սարգիս Ա հայրապետները⁷⁵: Այդ մտահոգությամբ նա հատուկ զեկուցագրով դիմում է Գևորգ Գ կաթողիկոսին, այստեղ դպրոց բաց անելու, կղզու անապատական ավանդույթները վերակազմելու համար: Շուտով կաթողիկոսի հատուկ հրամանով Սևանավանում նախատեսվում է դպրոց բանալ 1869 թ. սպտեմբերի 18-ին: Նորարաց դպրոցում դասավանդելու համար նա էջմիածնից ուսուցիչներ է ուղարկում Սևան՝ Հովակիմ սարկավագին, Նիկա վարդապետ Զալալյանցին, ապա՝ Հովակիմ վարդապետ Ղամեխյանցին: Այստեղ

72 Նույն տեղում, էջ 139թ:

73 Ձեռ. 8147:

74 Ձեռ. 5574, էջ 2ա:

75 Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր, էջ 128-127:

ուսուցանում էին կրոն, հայոց լեզու, պատմություն և երգեցողություն: Դպրոցն իր գործունեությունը շարունակում է մինչև 1880 թ.⁷⁶:

1895 թ. Սևանավանքի վանահայր դարձած Սարգիս Փիլոյան արժեպիսկոպոսը շարադրում է անապատի պատմությունը ("Սևանի վանքի պատմութիւն"), դեպքերի շարադրանքը հասցնելով մինչև իր օրերը⁷⁷:

Սակայն անցան այն ժամանակները, երբ երանությանը հիշում էին, ինչպես գրում է Ս. Զալալյանը, "...այս վանքն մինն ի հռչակաւոր մեծաստանաց Հայոց ծաղկեալ յուրն և յինն դարուն, պերճացեալ փիլիսոփայական և աստուածաբանական մակացութեամբ և լցեալ միանգամայն հրեշտակական ժուժկալութեամբ, յորում ծաղկեցան ի զանազան ժամանակս արք անուանիք և ականաւորք"⁷⁸:

Անապատի մշակութային կյանքը շարունակվում է մաև հաջորդ դարում, որին կանդրադարձանք մեկ այլ հոդվածով:

76 Գիւտ եպիսկոպոս Սեւանայ վանքը, Հանդէս ամսօրեայ, 1929, էջ 300: Ա. Փիլոյան, Եզվ. աշխ. էջ 775:

77 Ա. Փիլոյան, Սևանի վանքի պատմութիւն, "Հովիւ" շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1906 թ.:

78 Ա. Զալալյան, Յանապարհօրդութիւն ի Մեծն Հայաստան", Տփլիս, 1858, մ. Բ, էջ 109: